

KURAT KUMMITUSE JA HALDJA OSAS

131. Juba eelpool esitet lugudes näeme kaht erisuunda sihtivat kuradi esinemist: enamasti ta on päris reaalne isik ja esineb otsekui meie vana hää tuttav, kelle välimust ja olemust, tujusid ja tegusid teame väga hästi ja täpselt juba a priori; mõnikord ta aga ilmub kui tundmata võõras, ebamäärane „must mees” karvane „habemik” või tore „noorisand”, kellest alles hiljem saame aru a posteriori, et see ongi kurat ise. Teiseltpoolt pangem tähele, et harilikult kuradi ilmumine oleneb ikka teatud tingimustest või põhjustest ja et isikud, kes puutuvad kuradiga kokku, on selles ise ikka kuidagiviisi süüdi, on nii-öelda ise provotseerinud selle erakorralise rendez-vous vana pahusega; mõnikord aga sootu selle vastu, sa ei või aimatagi, kuidas satud kuradiga äkki kokku – ootamata ja täitsa juhuslikult. Sa sammud näit. „hämarias” endamisi oma teed, võib-olla natuke „väsind”, natuke „unine”, vast isegi natuke „nokastund”, sääl seltsib sulle kõrva keegi teine ja teeb juttu, või sõidab isand, kutsub tõlda, – kõik läbiläbi igapäevaseid ja harilikke asju, mis ei köidagi eriliselt tähelepanu, kuni korraga su silmad on lummutet otsekui ära või leiad enda järsku hoopis uues maailmas, täis kummalisi nägemusi, aga ennem veel kui saad päriselt koduneda uues olukorras, juba ühel momendil katkeb taas äkki see nii-öelda läbielatud kinofilm, ja sa ärkad otsekui unest, kusjuures hoomad veel mingi reaalse üllatuse või mälestise või vähemalt mingi rabava kontrasti, mis oma sisemise loogika läbi seob nägemuse ja tõeluse üksteisega ja mis sunnib uskuma, et üleelatu ei olnud siiski ainult uni. Ning siis jääd sa muidugi arutelema, et mis see s’ nüüd õieti oli – kas oli see „viirastus” või „lummutus” või „silmamoonutus” või... või – viimaks tõesti? – vana „kurat” ise. Selliseist nii-öelda alateadvuse nägemustest on saandki oma sõnastuse palju massiloomingu võluvaid fantaasiatugusid, mis pakuvad suurt huvi analüüsiks küll massipsükoloogile, küll loomisprotsessi jälgijale ja muile, aga ka otsekohest naudingut igale kuuljale-lugejale. –

POOND NÕIAMOORI PULM (S. 115)

(Eestis vt. näit. Eisen, Vanapagana jutud I 11 (4); Lätis LP I 125, V 74, 75, 134, VII 61–62 (1, 3, 4) jne.).

4 varianti (lvI): 1 Kr 293 (Pr) – 2 Pr 39, 3 Pr [184] – 4 V 172. Päälkirjad: Kuradi pulm (1) ~ Perenaine kuradi küüsis (2) ~ Kuis kurat perenaisel pulma pidas (4).

1) Pillimehe redaktsioon (1, 2).

- I Üks vana mees tulnud õhtul mõisateolt koju. Ta olnud ka moosekant (1, 2).
- II a Teel (2), metsast läbi minekul (1) sõitnud talle vastu suur isand uhke tõllaga (1, 2), suured mustad hobused ees, sulased kõik ühes (2), ja kutsund teda oma manu mängima öösel pulmas (1, 2), töötand hästi maksta (1).
- b Mees ajand küll vastu, et tal pole mänguriista kaasas, kuid isand luband hoolitseda selle ette juba ise (1, 2).

- c Mees mõtelnud, et raha on ikka vaja (1), istund siis päle tõlda ja sõitnud minema (1, 2) nagu tuul (2).
- III a Natukese aja pärast nad jõudnud ühte mõisasse (2) ~ suure tuledest särava lossi manu (1).
- b Nad läind sisse; olnud päratu palju uhkeid külalisi, oodand kõik muusikameest ja pruuti (1). Lauad olnud kaetud ja kuipalju olnud säääl küll süüa ning juua! (1, 2).
- c Mehele antud pill kätte ja lastud mängida (1, 2). Olnud väga hää pill – helisend, et kogu loss kajand, ja mees mängind siis poloneesi, kuna piduvõõrad katsund. kas on ka jala järele (1).
- d Ja pillimehele visatud mängu eest suur kuhi kulda (1) ~ raha (2), pink ja taskud kõik täis (1, 2).
- IV a Säääl joosnud keegi teatega, et pruut tuleb, ja mees mängind siis ka kõige hooga oma poloneesi (1, 2).
- b Pruut tulnud sisse, kroon pääs, „leier” (s.t. mõrsjaloor) üle (2), ja vihtund kah tantsida – ikka vippat-voppat, vippat-voppat (1), et põlved aina välkund (2).
- c Siis see pillimees hakand vaatama ja imestand, et pruut olnud „küüne pääl” (s.t. karva päält) niisamasugune nagu perenaine tal kodutalus (1, 2), mees vaadand ja vaadand – perenaine mis perenaine (1).
- d Nad läind laua manu sööma; pillimees astund pruudi manu ja küsind: „Sina jäid ju ometi koju, meie perenaine, – kuis said sa siia?” (2).
- V a Niipea kui mees mõtelnud seda (1) ~ niipea kui ta küsind (2), kohe – mõtelge – kustund kõik tuled ja kadund korruga loss ning mõisa kõige rahvaga (1, 2).
- b Mees hakand kobama pimedas, – ta olnud sessamas rehes, milles ta töötand (1, 2), katsund taskuid, – need olnud tõepoolest kuldraha täis (1).
- c Suure kobamise pääle ta saand rehest välja (2). Olnud juba hommik, päike tõusnud (1). Mees läind koju (1, 2) ja mõtelnud ise, mis pagan see küll oli, et ta on mängind kuradi pulmas, katsund uuesti taskuid – raha mis raha – ja olnud õnnelik, et nüüd saab osta lastele leiba ja jääb järelegi (1).
- VI a Mees jõudnud koju; säääl kõik rahvas olnud nii murelik, nutnud; mees küsind naiselt põhjust ja kuulnud, et nende hää perenaine poond enda öösel üles (1, 2) ja laip viidud äsja aita (1).
- ba Nüüd mehel silmad läind lahti, ja ta jutustand koduseile oma öise juhtumise (1).
- bb Mees ajand vastu, see pole tõsi, perenaisel olnud täna öösel pulm kellegi suure isandaga, tema ise mängind säääl pulmas (2).
- c Naine pahandand mehega, et see nõnda lobab, – nad ise viind ju surnukeha aita; mees aga tõmmand taskust raha välja – mitu tuhat kohe; mindud uuesti vaatama aita – tjah, perenaine olnud surnud (2).
- d Siis peremees ütelnud, ta polnuvat küll uskund enne, et tema hää naine saab kuradile, kuid nüüd pidavat uskuma (2).
- VII Kuid kuradi antud raha mees raisand ja pilland ära (1).

2) Isamehe redaktsioon (4).

Keegi poiss läind isamehega kosja. Nad läind ja läind, kuid pole jõudnud kunagi pärale.

Sääl tekkind korruga ette üks talu, ja nad läind sisse teed küsima. Kuid talus vastatud, polevat praegu aega minna teed näitama, istugu nad natukeseks, just praegu toodavat neil pruut koju.

Säälsamas pruut tulnudki sisse, ja isamees tundnud selles oma talu perenaise ning müksand poisile külge, et see ju on nende perenaine.

Neile antud sääl siis süüa kah, ja isamees pannud saia taskusse ka naise jaoks.

Nad söönd kõhu täis, sääl tuba kadund ära, ja nad istund kõrvu kahel kännul, pole olnud mingit tooli. Hommik olnud juba käes, ja nad pole saand kosja ega kuhugi enam, vaid läind koju tagasi.

Naine kodus seletand isamehele: „Sa olid täna öösi ära, aga kui kole hirm oli meil kodus: perenaine poos enda üles!” Mees vastand: „Mina aga jõin (s.t. pidasin) ta pulma ja tõin sullegi saia mekkida.”

Mees võtnud taskust välja – vaat ühte taskusse ta pannud saia – see olnud kuiv hobusesõnik, teise taskusse ta pannud hapuleiba – see olnud kuiv lehmasõnik, – selline siis olnud see pulmaleib.

Vaat niisuguse pulma see kurat siia teind.

3) Ööhulkuri redaktsioon (3) (Seda segaredaktsiooni on mõjutand tugevasti kuradi õhus sõidutamislugu kuni pikse või jumala nimetamiseni (vt. § 138), nii et see redaktsiooni moodustab õieti kahe muistendi kontaminatsiooni: S. 115 4 + 114).

Ire- ja Sikrõg-külade vahel olnud vanasti üks talu. Selle peremees läind kord öösel purjus päaga Ire-küla neidude manu. Teel ta kuulnud, kuis mets aina huuand, ja säälsamas tekkind ta ette suur must tõldd mustade hobuste ja musta kutsariga, kes kutsund meest astuma kohe tõlda.

Nad tõusnud puha äkki üles ja läind üle puulatvade kaugele võõrsile, kus mees näind palju ilusaid kohti, kuni nad jõudnud lõpuks kuhugi pulma. Pruuti pole olnud näha. Kui see tulnud viimaks välja, siis mees märgand, et pruut olnud talle tuttav. Ta tahtnud kutsuda pruuti nimepidi, kuid kohe must kutsar olnud tal juures, – nad pidavat sõitma ära, mehe oma pruut ootavat.

Nad sõitnud taas üle küngaste ja puude, ning kutsar pragand aina mehega, et see tahtnud hüüda pruuti nimepidi. Lõpuks mees läbipõrunult lastud maha samasse kohta, kust ta võetud, ja must kutsar keelnud teda sest kellelegi kõnelda.

Mees vaadand kella, – olnud juba hommik. Ta tõtand hirmul koju ega ole läind enam kunagi öiti tüdrukute manu. Aga see tuttav pruut, eks see olnud siis üks nõiamoor, üks võlu.

HOBUSEIKS MOONDUND PARUNID (S. 116)

Orjaajal Dondangenis olnud kaks isandat: Riktör ja Frei. Mõlemad olnud koledad inimesed, peksnud orji, et hirmus näha, ja poond neid üles.

Pärast nende surma mõni kuu hiljem üks vana „kalamees” (s.t. liivlane) tulnud ühel laupäeva õhtul Dondangenist koju, väsind teel ära ja jäänd istuma. Kesköö paigu ta kuulnud sõitmist, tõusnud üles ja näind, kuis üks suur jäme isand sõitnud tõllas, kutsar pukis, kaks suurt musta hobust ees, ja kutsar virutand üha piitsaga, nii et hobused aina hoiand. Isand kutsund vanameest ka pääle. See tahtnud istuda kutsari kõrva, kuid isand kutsund tema oma juurde. Suurisand sõidutand mehe nii Ire mõisani ja küsind siis: „Kas sa tead ka, kes need kaks musta hobust on? See üks on teie suur vaevaja Riktör ja teine on Frei.”

Edasi isand seletand, ta sõitvat Ire mõisasse, sääl olevat müüa üks vasik, ta tahtvat osta selle ära. Vanamees astund tõllast välja ja teind risti ette – kes teab, mis see võib olla. Samal hetkel kõik kadund ka ära ja muud pole enam olnud kui ainult kuuseoks, millel vanamees istund. Isand olnud vana kurat ise. Sääl mõisas sündind ühel tüdrukul laps, ja see poond lapse üles. – Kr Ket 77 (25) = Kr 4 (Lätis halva surnu hobusestumine ja selle hobuse piinamine kuradi poolt on õige populaarne – vt. LP VII 103–115 I 16–22, eriti lhk. 107, Nr. 18, mis vastab täisi liivi muistendile, ja lhk. 108–111, Nr. 19–21, kus kõneldakse hobusestund surnuil sõitmisest. Vt. ka LP V 137 (XVIII). – Eesti vasteid vt. FFC 25, S. 25.

KURADI HOBUSE LUMMUTUS (S. 119 ja 114)

1) Vanasti keegi mees läind metsa, hulk lapsi kaasas. Ta läind oma hobust otsima ega ole leidnud ja öelnud: „O kuradipraad, et hobust ei ole! leiaksin oma hobuse, annaksin kas või kõik oma lapsed ära!” – Kohe tekkindki sinnasamasse ilus must hobu. Mees käsknud lastel astuda hobuse selga ja lasknud ratsutada üle jõe. Kui hobune olnud poolest jõge, mees öelnud: „O kuradipraad, kui ilusasti see hobune ujub!” – Silmapilk hobune vajund ära ja lapsed uppund jõkke (Vrdl. hobusekujulise nati (näki) laste uputamist – vt. § 73 (LRU I 198, S. 30)).

Siis mees kurvastuses pöördund ümber – ta oma hobu seisnudki säälsamas selja taga. See teine olnud siis see kuradi hobune. Nii kui mees andnud lapsed ära va halvale, kohe ta leidnudki oma hobuse. – L 22 = S. 119.

2) Üks peremees vanasti saatnud oma poisi öösel metsa hobuseid otsima. Poiss käind läbi kõik metsa, kuid mitte kuskilt pole võind hobuseid leida. Südametäiega ta öelnud, kui võiks aga leida millise tahte hobuse, olgu see kuradi või jumala – ükskõik! siis ta ratsutaks otsima oma hobuseid sellega.

Säälsamas ta näind ühe ilusa musta hobuse niidul söömas. Poiss astund sellele selga, ja hobune joosnud nii kiirelt, et poisil olnud hirm, et ta surm on käes, ja ta hüüdnud, kui taevad või pikne teda ei päästa, siis ta on otsas. – Kohe hobune kadund ära, ja poiss olnud ratsuli ühe kuuse või pedaja kannu seljas, mis olnud otse jõekaldal, nii et poiss pole saand liigahtudagi: vaat et ei kuku jõkke.

See siis olnudki see kuradi mära, kes ratsutand teda. Kui poiss polnuks nimetand pikset, ta uppunuks jõkke. – L 80 = S. 114 (Vt. LP V 157 (XLV)).

KURADI TUBAKATOOS (S. 93)

(Vrdl. § 135: Õmbleja suure nõelaga)

Vanasti Lūž-külas olnud ainult kaks peremeest. Lihavõtte hommikul üks neist viind hobust metsa niidule ja Sūr-soo teetammil puutund talle vastu üks inimene. Nad hakand kõnelema, ja kui nad lõpetand jutu, siis võõras pakkund talle ninatubakat nuusata. Tal olnud väga ilus tubakatoos, ja mees öelnud: „O püha pikne, kui ilus toos sinul on!” – Kohe see võõras joosnud ära, nii et kõik puud paindund looka, ja mehele jäänd kätte ainult kuusekäbi, mis olnudki see ilus toos. – Siis mees kohe teadnud, et see olnud kurat. – L 88 (Vt. LP V 160 (XLIX)).

132. Esitet muistendeis on üliloomuliku olevuse isikus veel selgesti tunda kurat oma tüübilisis funktsioones ja asendeis: ta sõidab musta isandana hobusestund paruneil, peab pulmapidu poond nõiamoori hinge saabumisel ja lummutab silmad hobust otsival mehel, kui see vannub midagi kuradile. Aga siit veel üks samm edasi kobamegi juba ebamäärases kahtluses, kus meie ei ole enam kindlad niihästi üliloomuliku olevuse nimes kui ka kogu loo enda reaalsuses, – meie ei tea enam isegi, kas juhtus see ilmsi või unes, kas oli see tõesti ikka kurat või siiski ainult viirastus. Nõnda kurat läheb hoomamatult segi kummitusega, kelle tõelist olemasolu peetakse ometi küsitavaks ja kellega teiselt poolt – nagu alamal näeme (§ 143) – on segatud küllalt ka surnuid ja lugusid nendest (kuradi seginemisest surnute ja kummitustega vt. ligemalt pt. VII). Niiviisi jõuame siis siingi samuti kui külminga puhul massiloomingu hariliku laialivalguvuseni erimõistete kujutelus ja mitmekesisimate ainete sulamiseni ebamääraseks seguks, mis ajab sassi ka vastava terminoloogia, nõnda et sageli ei tea jutustaja isegi enam, kellega on loos lõppude lõpuks tegu. Esitagem kohe tüübiline näide.

HANGEDE TUISUTAJA (S. 39 + 149 D)

Vana Dūk sisemaal olnud hää jooja ja sõitnud kord Dondangenist purjus pääga koju. Tara-devaheline tanum olnud täis tuisand, ja tema pidanuks sõitma tee kõrvalt mööda nurme, kuid tema pannud otse piki tanumat, et temal on tubli hobu, küll see viib ta läbi. Ning nüüd siis see hobune hüpelnud lumehanges, tema aga peksnud veel piitsaga, las saagu läbi. Sääl keegi hakand peksma teda ennast, seda vana Dūk'i: „Ah sina satikas, või sina tahad minust vägevam olla! Mina olen teind päeva jooksul teed enda jaoks, ja sina tahad lõhkuda selle ära!” – ja peksnud, nii et vana Dūk pole võind enam kannatada. Ning siis see öelnud: „Aga ometi sa läbi ei saa ilma päästmata!” Vana karjund, kuna teine peksnud ja kui peksnud, siis ka peksnud. Ja siis vana näind, et olnud suur pikk mees, must mantel seljas; küüned olnud, et kuhu ta külge hakand, sääl olnud vanal sinine mitu nädalat see koht. Ise ta aina hüüdnud: „Lõhu veel minu teed! lõhu veel minu teed !”

Noh, nüüd hobu olnud ära väsind, ise kah pole suutnud ja siis ta karjund. Poisid läind süüa andma hobuseile, kuulnud karjumist ja päästnud ta ära. Vaat nõnda käind tema käsi sääl hange sees, ja ta olnud haige kolm-neli nädalat. – Pr 219.

Kellega on siin siis õieti tegu? – Tjah, jutustaja ei teadnud seda isegi mitte, vaid arvas kummalist meest küll kuradiks, küll tuulispääks või püjk-olevuseks (vt. § 136), küll lihtsalt „hangede tuisutajaks”, seletades, et küllap siis vast hangelgi on mingi selline püjk (Pr). Viimane seletus on eriti tähelepanuväärne, sest see juhib meid tahtmata haldja mõistele, nagu ka üldse kogu loo toon ja ilme tuletab meile elavalt meelde vastavaid haldjalugusid näit. külmataadist (LRU I 65, § 39: Kummaline puuraiuja) või pikaküünelisest metsaemast (LRU I 99, § 53: Metsa Lott oma lastega karjatamas) jne., vrld. lisaparalleeliks „hangede tuisutaja” kõrval selliseid haldjanimesid nagu näit. „jõgede kaevaja”, „linade kasvataja” jne. Iseendast selline kobav kõikuvus ja vankuvus jututegelase nimes on üsna loomulik praegusel ajal, kus usk haldjaisse on muutumas juba arkaismiks, kuna usk kuradisse on veel päris modern, – eks nihkugi siis kurat hoomamatult hangesid tuisutava haldja uueks nimeks, liiati kui sellist interpretatsiooni soodustab loo hämar kummituslik sisu (Kuradi seginemisest tuule ja tormi („Donnerwetter”!) mõistega germaani maailmas vt. Grimm DM³ II 965/6: paganuse Donar ja hiidud on suland osalt kristlikku kuradisse.

133. Hangede tuisutaja kõrval on meil muid veel palju harilikumaidki näiteid sellest, kuidas kurat on võtnud aja ja uue elukäsituse mõjul enda kätte endise haldjate rolli ning saand tasapisi uueks, ristiinimesele sobivamaks ja usutavamaks seletuseks või põhjuseks igasugu näiliselt mõistatuslikke nähtusile. – Alakem kõigepäält jällegi selliste näidetega, kus kurat esineb oma täitsa stereotüüpseis ja otse rahvusvahelisis situatsioones ning kus ei ole esialgu vähimatki kahtlust tema isikus.

PEETRID KURADI KIMBUS (S. 88 + 97+ 266+ US. 59)

Kaks tuttavat saand kokku ühes kõrtsis ja olnud väga rõõmsad. Nad pole seda märgandki, kui kell löönd, ja kui nad nüüd ükskord kuulnud, et kell lööb, siis see löönd üksteist. Sel ühel olnud Peeter nimeks, teisel Jaan. Siis Peeter öelnud Jaanile: „Nüüd me peame minema; sinul on kodu lähemal, minul on kaugel.” Nad hakandki minema koos ja läind teelahkmeni, siis Peeter jätnud Jaani jumalaga.

Peeter saand natuke üksinda minna, kui kuulnud, et tema taga tulnud üks inimene, nii ruttu. Ta vaadand ümber: tal olnud juures üks noormees. See öelnud Peetrile: „Va sugumees, kuhu sa nüüd lähed?” Peeter vastand: „Mis, sa kutsud mind sugulaseks, – mina sind ei tunne!” – „Kuidas sa mind ei tunne! me oleme ligidased sugulased, isa veljelapsed. Tule minu manu, maga üle öö, minul on kodus õlut-viina, annan sinule kah juua.” Peeter öelnud vastu: „Ma pole mingi jooja poiss, ma ei joo õlut-viina.”

Nüüd Peeter läind temaga koos kaua. Peeter kuulnud, kuis kukk laulnud, ja öelnud: „Voi jumal, kukk juba laulab! See öösi ei saa magada mitte raasu.” Nüüd see teine öelnud Peetrile vastu: „Me kaks isandat oleme, sa ju kutsud kolmandat isandat!” Nüüd Peetril kukkund udu silmade eest ära: veel sammu kui ta astunuks, olnuks järves sees. Nüüd Peeter näind, et olnud petetud kuradist: ta läind juba ära kaugele kahe järve vahele.

Siis kurat raiund oma suured kihvad talle selga ja siis nad säääl tõmmelnud ja kiselnud. Säääl olnud üks õitsipoiss. Aovalgel ta võtnud oma hobused ja ratsutand kodu poole. Kurat teadnud, et õitsiline tuleb, ja pannud endale suured sarved pähe, las õitsilisel olgu hirm, ärgu julgegu ratsutada säält mööda. Õitsiline läind ja näind kaht meest – ühel selline pää nagu suur puujuurikas. Ta saand ligi ja öelnud: „Ristiisa, kuis sa siia kuradi kätte oled saand?” Ristiisa vastand: „Ristipoeg, tule mulle appi, kurat pettis mu ära.” Ristipoeg ütelnud: „Kui ma lähen, mina kuradi võidan: mul on kahekordsed hambad suus.” Niikui ta läind, hakand kuradil selga ja visand maha. Kuradil paugatand ühest küljest suur kuul (leht??) välja ja see kuul lõhkend katki ja tükid joosnud kogu ilma. Sellepärast hüütaksegi siis suurt järve Suur-Peeterjärveks ja väikest Pisi-Peeterjärveks. Ning neid kuulitükke on ap-teegis: veel praegu saame osta neid, ja seda rohtu kutsutakse kuradisitaks (vt. § 119). – Sr Ket 45 (11).

KUMMALINE KIIRSÕIT (S. 114)

(Esitamata rohkearvulisi ja väga mitmekesise ilmega teiseid Lätist ja Eestist, viidakem ainult Grimm, DM³ II 980-le, kus rõhutetakse selle motiivi haruldast populaarsust kogu keskaja luules, kuna tema ürgeod ulatuvad tagasi paganusse ja juhivad germaani maailmas nimelt Wuotanile, kelle asemele on astund kristlikul ajal kurat. Vt. ka Grimm, DM³ II 964/5 (vastavaid kõnekäände). – Vene kuradit samas rollis esitab väga tabavalt Maksimoff (Собрание сочинений Максимова XVIII 18–19): ta eksitab eriti just joodikuid koduteel, tuleb

saatma kaaslaseks isamehe või kaimuna, viib näiliselt täitsa tuttavaid kohti mööda, kuni jätab jooonu hukatuse äärel, kui see taipab risti ette lüüa; vrđl. ka kõnekäände „пнть до чертнковъ”, „чортъ ~ нелегкая носить”, „пьянымъ море по колено” etc).

Kirikutorni puudutamise redaktsioon.

1) Keegi mees läind mööda teed. Kurat ratsutand hobusega ja võtnud mehe pääle. Kuolka-küla kohal nad tõusnud õhku ja hakand sõitma Saksamaale. Teel hobune komistund kuhugi pihta. Ratsanik küsind mehelt, kas see teab ka, mis koht see on, – see olevat Īrlov või Nūrmoizõd kiriku torn, see olevat kõige pikem torn. Mees ehmund ja hüüdnud „voi Jēz! (= oi Jeesus)” – kohe puha kadund ära. – Kr 132.

2) Vrđl. V [41] – vt. § 124: Kaardimäng ja härjatapp. Puukannul ratsutamise redaktsioon (Vrđl. veel § 131: Hobuseiks moondund parunid).

3) Vrđl. L 80 – vt. § 131: Kuradi hobuse lummutus.

4) Vana Rēberg Ūdsud-talust (= lt Jaunvilk-talu Gipkõ-külas) tulnud ühel pühapäeva õhtul kõrtsist purjus pääga koju ja kuulnud taga suure müraga sõitmist, pöördund ümber ja jäänd vaatama, kes selline sõitja on. – Olnud üks suur isand, viis hobust tõlla ees, tuled aina helkind tõllast. Vanamees astund teelt kõrva, et isand saaks sõita, ja võtnud kübaragi maha... Tema kohal isand peatund ja hõigand: „Tere õhtut, vana Rēberg, kuhu sa lähed nii hilja?” See vastand hirmunult, et koju. – „Noh, nüüd halva teega, tule istu pääle, mu sulase kõrva!” – Ah, kuis nad siis sõitnud, kuis sõitnud, nii et aina tuul silmade ees.

Nad sõitnud juba kaua aega, ja vanamees mõelnud: „Kuhu ta nüüd minu viib? Kõrtsist Uuesoe-taluni on ainult paarsada sammu, aga nüüd sõidab juba nii kaua ja ruttu, et pigista silmad kinni!” Hirmuga tal päägi läind kaineks ja ta hakand mõtlema, et see hästi ei ole. Ta näind nüüd ka, et tõlla ees pole olnud sugugi viit musta hobust, vaid kuldid suurte munadega. Ta hakand paluma jumalat, – kohe kadund isand kõige tõlla ja kultega ning kõik olnud ümber pime. Kui ta hakand aru saama, siis ta näind, et olnud teispool Zuonstiń-küla laanes, istund ratsuli suurel ümberkukkund kuusel.

Seda lugu ta ise on kinnitand tõekeeli, et nii see puha olnud; poleks ta nimetand jumalat, ta oleks viidud põrgusse. – Kr 294 (< Pr).

5) Gipka-külast üks vana rätsep (nüüd ammu juba surnud) õmmelnud jutustaja mehele riideid ja kõnelnud, kuis ta läind kord koju laupäeva õhtul kella kaheksa paigu kevadel lumemineku aegu ja talle sõitnud järgi isand tõllas, tuled kõrval, seitse kultu ees, kutsar ja sulased kah. Isand kutsund tema tõlda (ta olnud vähe nokastund kah, aga mitte palju) enda kõrva ja sõidutand üle latvade Lõńts- või Duoń-laande lumelõgasse, – ta istund uimast ärgates kuuse rahnul või kännul. – Pr 225.

6) Folmań Jõń Vaid-külas olnud viuldaja ja suur joodik. Kord ta mängind Kuolkas ristseil ja hakand teisel päeval vastu õhtut purjus päaga koju minema mööda Víz-kangrut. Ta väsind ära ja heitnud tee veerde kannu ligi natukeseks magama. Korraga ta kuulnud, kuis keegi sõitnud kellega, peatund tema kohal ja öelnud: „Mees, mis sa magad! tule istu minu kõrva, sõidan kah sinna poole.” Kolm musta täkku olnud tõlla ees.

Pillimees istund tõlda, ja nad sõitnud edasi nii hirmsa ajuga, et tuul visand tal kübara maha. Oma kodutee käänakul ta palund seda kutsarit või isandat peatada hobused, sest siit tal tulevat koju minna. Kuid isand pole peatand kinni, vaid sõitnud aga edasi. Lõpuks ta peatund ja käsknud mehel astuda välja. Mees näind enda suure hoone ees ega ole teadnud, kus ta on, kuna isand kadund ära kõigi hobustega. Noh, mees jäänd siis sinna välja tõlda magama.

Hommikul ärgates ta näind, et istund suurel kännul Ire-kõrtsi hooviukse ees. Inimesi tulnud kõrtsist välja ja kutsund teda sisse. Ta läind ka, ja kõrtsmik tõotand talle korteni viina, kui ta mängib. Ta joond viina ja jutustand siis, kuis ta saand siia. Kõrtsmik imestand ja näidand kändu, et sellega siis ta sõitnud, sest muud midagi pole olnud. Kurat see sõidutaja olnud, kes tema kõrtsi manu viind kui suure joodiku. – Kl 16.

Samas kohas viibimise redaktsioon.

7) Pr 184 – vt. § 131: Poond nõiamoori pulm.

8) V 171 – vt. § 124: Kaardimäng ja härjatapp.

KURAT TAHAB UPUTADA MEEST (S. 88)

Kõrtsist tulija redaktsioon.

1) Didrõk ja Nika olnud kaks sellist külameest, kes käind alalugu kõrtsis. Igakord nad koos pole läind, täna õhtul aga juhtund kokku. Kõrtsis viinaklaasi juures aeg läind ruttu, ja mehed pole pannud tähelegi, et nende kõrtsist lahkudes olnud juba kesköö.

Ēl'a-mäe (Ir) all tekkind nende kahe manu veel kolmas. Joobnud päaga Didrõk ja Nika pole mõtelnudki selle üle, kust ta tekkind, vaid näind ainult, et üks noorisand tulnud neile kaasa ja kõnelnud nendega. Ning kuis ta mõistnud kõnelda! Kõik, mis ta öelnud, olnud mõlemale külamehele nii meelepärast, et nad sugugi pole saand jätta teda kuulatelema. Noorisand aina jutustelnud ja ta juttel pole olnud lõppu.

Nad pidanuksid olema juba ammugi külas, kuid küla pole olnud. Siis meestel tekkind selline kõhe tundmus, kuid ütelnud nad polnud midagi. Läind veel tüki maad, siis Didrõk

pole saand enam püsida vaiki ja hüüdnud: „Pit'ki-zēvil' (= pikne-väävel, vt. LRU I 51, § 29), nüüd ei ole enam õieti!” Kohe kukkund meestel nagu kate silmelt maha, ja nad näind, et nad pole olnud enam sugugi tee pääl, vaid läind mööda metsa. Nüüd nad pole enam teadnud, kuhu poole minna, ja kuna öö olnud pime, siis nad istund sinnasamasse maha ja jäänd magama.

Hommiikul ärgates mehed näind, et nad magand otse Peeterjärve kaldal. Astunuksid nad öösel veel mõned sammud, nad kukkunuksid järve. Mehed imestand, kuis nad võind pöördä teelt kõrva ja käia nii kaugele mööda metsa. Nüüd neil sähvand meelde, et noorisand, kes tulnud neile kaasa, pole võind olla mitte muu keegi kui va kurat ise. Kurat tahtnud saada nende hingi ja katsund viia neid järve, aga kurat kardab sõnu „pikne-väävel”, ja sellepärast noorisand kadundki kohe ära, kui Didrök nii hüüdnud. – Ir 18.

2) Vanasti olnud kalameestel selline komme, et iga jõulupüha õhtul olnud Ire kõrtsis tantsupidu. Siis sõitnud kõigist küladest vanu ja noori Irele tantsu pääle. Ja ühel jõuluõhtul Ire vana köster (praeguse köstri isa isa isa, neljandast põlvest) jäänd kah kõrtsi jooma oma tuttavatega klaas õlut.

Nüüd kella kümne aegu vana köster tulnud koju. Köstri-talu on kõrtsi mant pool versta. Kui ta nüüd tulnud kõrtsist välja hooviuksest, tulnud üks võõras mees temaga ühes, hakand rääkima ja öelnud: „Lähme, sõber, ühes.” Nad läind hää tüki maad.

Vana köster öelnud: „O pikne, o väävel, kuhu me läheme! Nüüd peaks ju minu talu ammugi olema, aga veel ei näegi veel ühti!” Kohe kadund tema teine teemee ära. Ta jäänd üksi ja olnud metsas. Hakand vaatama: pole olnud enam kaugel Peeterjärve äärest. Ta tulnud koju tagasi üksi. – Kr Ket 76 (24).

3) Va Pisike Lass, üks sepp, tulnud kord Irelt koju Pitrög-külla. Ta olnud suur lüülar ja suur joodik. Páp-kangru (Kr) kohal tulnud talle vastu üks mees ja kutsund oma manu pilli mängima, töötand õlut-viina ja hää tasu, haarand tal käest kinni ja viind ruttu-ruttu suminal Brōska-järve sisse. Siis Lass hüüdnud: „Voi minda Jē (= oi mind Jeesus), kus sa mind viidi!” – Kohe võõras kadund, ja Lass pääsnud veel eluga. Kurat tahtnud uputada teda. – Pr 226.

Tukkujale rahapakkumise redaktsioon (S 88 + 207) (Kõik järgnevad teisendid kõnelevad nähtavasti ühest ja samast vanamehest Ire-küläst ning on eriti huvitavad sellepärast, et illustreerivad suurepäraselt, kuis üks ja seesama sündmus massimälus saab juba lühikese aja jooksul kummaliselt kirjava käsitelu, segineb muude motiivega ja hargneb peagi erivarjundilisiks lugudeks, millede ühine algupära muutub varsti juba peaaegu äratundmatuks).

4) Jutustaja ema isa, vana Klouz Irel valvand kord öösel hobust Karnöd-mäe all taras. Siis talle tulnud juurde üks mees ja öelnud: „Kui sa tahad raha, siis tule kaasa!” Nõnda ta mõni

kolm korda talle öelnud. Ning siis ta tõusnudki üles ja läind talle kaasa. Kui ta hakand minema, siis olnud selline äike, välgatand ja müristand aina, et valge tuli olnud üha silmade ees. Võõras mees hoiatand veel, et ainult kõnelda mitte üht sõna ei tohi. Aga kui nüüd nii koledasti löönd välku, siis ta karjatand: „Ah sa jumal!” Kohe ka mees kadund ära.

Kuid nüüd ta olnud sellises võõras kohas, et pole teadnud isegi, kus olnud. Ainult kõikjal, kuhu ta läind, igalpool olnud vesi. Siis ta istund puu veerde maha ja oodand. Kui hakand koitma, siis ta tõusnud üles ja kuulnud, et koer haukund, ja siis ta läind välja KaInõ-talu pääle kohe. – See mees olnuvat rahamees. – Sr 6.

5) Samalt jutustajalt Kettunen on kirjutand üles sama loo järgmisel kujul. –

Jutustaja vanaisa hoidnud hobuseid Irel jõetaras ja heitnud putka alla magama. Sääl tulnud kurat talle juurde ja küsind, kas ta ei taha temaga ühes minna ja raha saada. Tema öelnud, et tahab raha. Siis kurat ütelnud, tõusku üles ja mingi talle kaasa.

Aga väga vihmane ilm olnud. Pikne mürisend ja löönd välku, nii et üha olnud valge tuli. Siis kurat öelnud, ärgu ta rääkigu. Tema vastand, ta ei rääkivat. Aga nii palju löönd välku ja müristand, et ikka valge tuli, ja siis ta öelnud: „Ah sa jumal!” Niipea kui ta öelnud need sõnad, kadund kurat ära. Kuhu ta aga läind, sääl olnud vesi ja aina vesi ees, et ta pole saand kuskile. Siis ta istund pedaja äärde maha ja oodand hommikuvalget. Kui päevavalgus tulnud, siis ta kuulnud koera haukumist. Ta läind selle peni haukumise järele ja jõudnud Tsälmõd-tee pääle välja. – Sr Ket 37 (7).

6) Üks vana mees magand sügisel oma rannapõllul Ire-jõe ääres Karnõd-mäe all. Nii kella üheteistkümne aegu öösel tulnud üks mees tema juurde põllule ja öelnud talle: „Mis sa siin magad ja hoiad seda hobust – kas sa ei taha raha? siis tule minuga ühes!” Vanamees ütelnud: „Kes siis raha põlgab! kui ainult saada võib!” – „Nii siis, tule ainult minuga ühes!”

Nad läind kahekesi kõneldes kõrvuti, ja olnud nii ilus kuuvalge ja tähed veel nii nagu päeval. Nad läind juba nii kaugele, et vanamees hakand väsima ja mõelnud: nüüd ei ole õige, see on vist mingi paha vaim, kes mind veab. Ta hakand küsima mehe käest, kui kaugele veel tuleb minna. Mees öelnud: „Tule ainult kaasa!” Vanamees vaadand kõrva ja öelnud: „Ah jumal, päästa mind sest rahakuradist.” – Kohe kadund see mees, ja nüüd olnud nii pime öö, et vanamees pole mõistnud enam kuskile minna. Ta langend põlvili ja lugend paatreid ja oodand hommikut. – Hommikul kui sugend päevavalgus, tema olnud Peeterjärve ääres soos. – Kr Ket 75 (23).

7–8) Irel olnud üks vana mees ja temal olnud tarapõld Ire-jõe taga. Sügisel ta võtnud kartulaid oma põllul ja magand siis öösi põllul putkas. Vihma sadand sel ööl. Siis tulnud keegi, teind putka ukse valla ja küsind: „Kas sa tahad raha, vanamees?” See vastand: „Ma tahan.” Siis see öelnud, tulgu talle kaasa.

Vanamees läind. Nii kaugemale läind mööda soid sumades, et vanamees olnud äraväsind. Siis ta hakand jumalat paluma ja otsekuu ärgand üles, vaadand, kus ta on, – olnud suure kuuse ladvas. – Kr Ket 104 (40) = Kr 15.

Muidugi peetakse iseendastmõistetavaks, et esitet lugudes äparduste süüdlaseks on kurat (Aga ometi on kummalise kiirsõidu põhjustajaks teinekord ka hoopis surm – vt. § 84: Surm näitab puuraujale surijaid (S. 47)). Ja eks juhtu ju ometi tegelikus elus alatasa, et mõni mees jääb kõrtsi pisut kauemaks kui vaja, läheb siis üksi, pimedas ja NB purjus pääga kodu poole, eksib aga teelt kõrva ja jääb kuhugi tukkuma. Eks ilmu siis mehele alkoholi uimast ja poolune viirastusist kummalisi nägemusi sellest, kuis kihutab ta (ise kah ju „auru all”) tuulekiirul (nagu kohab viingi enda kõrvus) läbi laotuse... – kuni ärkab kuskil kännul või rahnul. Ning kui tuletame veel lisaks meelde, kuis kuse põies pakitsedes näeme sagedasti unes vett ja uppumist, siis saab ka kuradi uputamiskatse omale puhtfüsioloogilise põhjenduse. Nõnda näeme lõpuks, et esitet lood pakuvad suurepäraselt tõendusmaterjali nendele, kes otsivad massiloomingu motiives üldse võimalikult palju „füsioloogilisi” aluseid.

Teiselt poolt pole samuti mingi ime, et loosse on põimund rahapakkumise motiiv, kuna praegusaja massipsüüke on imbund läbi ja läbi aina rahaahnusest ja rikastumisihast, mis kajastub vastavalt massiloominguski, kus rahamotiivid esinevad alatasa igasugu kombinatsioonides, nõnda et käesoleval juhul on loodud isegi tüübilised nimetused kuradile: raha-mees = rō-miez (Sr 6) ja rahakurat = rō'-kuře (Kr Ket 76 (23)), mis representeerivad kuradit otse erilise rahavaimuna, kellel ligemalt peatume vastavas raha ja vara päätükis (LRU III).

134. Kuid jäägu nüüd kõrva alkoholi uima, poolune viirastuste, kusehäda ja rahaahnuse eritelu, – meid huvitab siin teine silmatorkav oluline motiiv, mis õieti on põhjustandki kõik need käsitledavad lood: kõigis lugudes on ju lõppude lõpuks tegu lihtsalt äraeksimisega ja vaat, seks eksitajaks on kurat. Ning tõepoolest, eks assotsieerugi ju otse iseendast ettekujutusele ristiusu „kiasajast” ja „võrgutajast”, kes eksitab inimesi eetilisel sügavasse patulaande, – eks assotsieeru siia kohe ettekujutus ka kuradist, kes eksitab inimese tegelikultki teelt metsa! Nõndaviisi on tekkinud isegi kuradi spetsiaalne nimetus eksitaja = vje-dikšiji (Sr, Kr, Pr, V), mis esitab kuradit otsekuu iseolevust, kelle erialaks on nimelt just äraeksitamine. Niisama esineb lätis vadatajs ja rida teisi (DL I 88, II 159, IV 8, 24; LP VI 183–185 ja VII 938–992. – Vrdl. vene водитель, vrdl. keskülasaksa vālant jt. (Grimm, DM³ II 944: fālant müste entw. aussagen was das adj. irri, iratus, infensus, oder irrend, verleitend, seducens), Lutsis täpselt liivi sõnatüvele vastav videlejā (P. Voolame. – Teise eide teatel olevat „vidō.iazō` pini nõnnuga”, – nähtavasti on siin segavalt mõjund kontaminatsioon vadilanō-sõnaga) ning eestiski eksitaja (Näit. H II 56, 325 (62) < Palamuse), teejātkajad (Verhandlungen der GEG II 2, lhk. 67), teekāubija (H II 6, 269 < Hiiu), Setus laanōvittā (P. Berg Kosselka külast) jt.

Ometi ei jõuta seejuures kaugeltki mitte alati täiele selgusele eksitaja õiges isikus ja veel vähem identifitseeritakse see alati kuradiga. – Juba külmkinga puhul (§ 115) oli näit.

juttu Mulgimaal tuttavast võrgutajast ehk võrgitajast, kelleks peetakse aga surnut (ja nimelt tüdruku hukatud last), olgugi et tal teinekord näib olevat osalt ka ilmseid kuradi jooni (EKS 8° 3, 499–519 < Helme), kuna Wiedemann (LdE 418) nimetab võrgutajaks hoopis veel halltõbe (vrld. alamal huilgamismotiivi). Niisama seletetakse mõnikord eksitajagi kohta ligemalt, et see on „haldjas ehk halljakas” (H IV 2, 131 (2) <L.-Nigula) või koguni häälitsev surnu sääreluu ehk nn. Umbluu (H I 2, 203 (2) < Põltsamaa). Nõnda näeme eksitajaina teotsemas õige mitmesisulisi olevusi. Ja lõpuks peetakse eksimist lihtsalt silmalummutuseks, mida kirjeldetakse ometi otse elava „elukana”:

Kui mõtsa ära eksitakse, siis on seda silmalumb toimetanud. See olevat niisugune elukas (vaim), kes sinu ümbruse hoopis teise näuliseks muutvat, nii et sel viisil inimene kergesti eksitusesse langeb. Aga avalikult ei tulevat tema mitte, vaid ikka pettuse viisil. Kui inimene vaist uikuvat, et sell viisil välimised inimesed tema häält kuuldes temale vastu teeksivad, siis tegevat silmalumb seda, et teised inimesed eksija häält ei kuule, tema aga ise tegevat sügavamal mõtsas häält nii vastu, et inimene ikka sügavamasse mõtsa eksivat ja vast enam iialgi välja ei pääse, kui ta nälja ehk ka kiskja mõtsa loomade ohvriks langeda. Vast juhtuvat aga mõtsavana seal ligidal olema ja see juhatavat eksija mõne veikese tingimisega jälle õigele teele. – H I 7, 430 (3) < Paistu.

Siirdugem nüüd eesti näiteilt liivi omadele ja jälgigem, kuis siingi eksitaja isik jääb sageli ebamääraseks või saab omale mitmeid lisanimesid.

HELIN VÕI HUILGAMINE EKSITAB ÄRA (S. 87)

1) Kord keegi naine viind oma hobust Ruotš-metsa (V), et lasta muude hobuste manu. Viind metsa ja kuulatelnud, kas ei kosta hobuste kaelakellukesi. Mitte kaugel põõsais kajandki kell. Ta viind siis hobuse sinna – otse üle soo ligemale kangrulle. Kuid viind, viind – kelluke kandund järjest kaugemale. Vaadand siis liivasel kangrul hobuste jälgi – neid kah pole näind mitte kuskil. Siis ta saand aru, et eksitaja teda segab, jätnud sellepärast hobuse sinnasamasse ja tulnud tagasi koju. – V, LP VII 947 (1).

2) Kord kaks meest Ruotš-metsas (V) kuulnud huilgamist ja hakand huilgajat otsima, kuid mitte kuidagi viisi pole saand teda kätte: huilgaja läind alatasa huilates nende eel ja nemad hääle järele tale järgi. Nõnda nad ajelnud – Kuolka poolt tulles – jonnakalt kuni Ruotš-teeni, kuid sääl äkki huilgajat pole olnud enam ees, vaid hoopis selja taga. Otsijad pöördund ümber ja joosnud kiirelt jälle sinnapoole, kuid, küllalt jooselnud, jäänd siiski lolleks, väsind ja roidund: jõudnud õhtu, ja nad pidand jätma nõndasama, pole püüdnud mitte kui midagi kinni. – V, LP VII 947 (2).

3) Ükskord üks poisijõmpsikas otsind hobuseid, muid otsijaid olnud kah. Nüüd vaata, see poisikene huiland, et kus need muud on. – Mõistate, üks huiland säälsamas tema ees. Ta nüüd läind huilates sellele järgi, ja see viind tema laande sisse, sinnasamasse Uoõndõb-

laande. Õhtu jõudnud kätte – ei saa enam laanest välja. Videvikus siis poiss kuulnud naerimist: „Ehhehhehh, huilga veel metsas, huilga veel metsas!”

Poiss saand siis sel ööl niipalju külmetada ja tühi kõht ja hirm olnud kah veel. Siis tal tulnud meelde, et vaja vaadata üht oja, et vanad inimesed ikka kõnelnud, et vesi jookseb alati ranna poole. Siis ta vaadand oja voolu, hommikul, kui läind valgeks, hakand tulema piki seda oja ja saand laanest välja. – Huilgaja olnud siis selline kummitus, metsamees, eihüva. – Pr 131.

4) Üks mees sõitnud Windaust kahe hobusega koju. Pimedas tee kadund ära. Ta sidund hobused puu külge ja läind otsima teed, pole leidnud ent enam hobuseidki üles, käies mööda metsa. Sääl ta siis kõndind ja kõndind, väsind ära, istund maha ja läind jälle. Korraga kuulnud oma ees nagu huilgamist, inimkõnet, hääli. Läind järgi, kuid pole leidnud kedagi.

Lõpuks ta silmand tuld. Olnud maja. Astund sisse – tuttavad ees: mees käind ära kümme penikoormat ja jõudnud kella neljaks hommikul järvevahi manu. See olnud tark vanamees, see järvevaht, ja öelnud peremehele: „Sa oled eland vähe uhkelt, nüüd sa saad natuke häbi!” Peremees riietund lahti – olnud higist läbimärg – ja söönd einet. Siis järvevaht sõidutand ta koju – kõigil koduseilgi olnud häbi. Nädal otsa otsitud hobuseid, ent pole leitud. Alles hiljem keegi võõras mees leidnud metsast vaevalt elus hobused vankri ees. – Pr [220].

Tegelikult ongi ju nii, et sügavas laanes kumiseb ja kajab alatas kummalisi häälitusi, eriti just lindude huilgeid, tagumist ja laulu, mis sarnaneb kord helinale, kord naerule, kord kohutavale kisale ja mis jätab õige salapärase ja mõistatusliku mulje, kuna tõeline häälituse põhjustaja jääb ju harilikult ikka teadmatuks. Siis massifantaasia kaldubki otsima üliloomulikku seletust ja annab häälitsejale igasugu nimesid vastavalt ajale ja oludele (Venes on kujunend väga huvitav nimetus sellisele huilgajale: Во Владимирской губ., где лешихъ называютъ „гаркунами”, прямо уверены въ томъ, что они произошли отъ связи женщины съ нечистой силою и отличаются только темъ, что не имеютъ тени (Собрание сочинений Максимова XVIII 82). Nõnda ka Liivis. – Juba SjWied (LGr 423, 30) kirjutab, et kui öösi kuuldakse kaugel mingit nuttu, siis polevat vaja kosta vastu ega minna ligidale juurde, sest see olevat kurat, kes tahtvat petta ja rikkuda tobusid, ja kui kostetavat vastu sellisele teadmatule häälele, siis jäädavat kurdiks (Pz). Kuid teinekord seletetakse juba ebamäärasemalt, tema ise, see eihüva vaim või kummitus minevat vilistelles ja huilates ees, inimene minevat järgi, aga kätte ei saavat (Pr). Ja juba surnute (§ 99) kui ka külmkinga puhul (§ 100 ja 105) nägime, et häälitsejaks ei tarvitse olla alati ainult kurat, vaid samuti „kriuguvad ja räuguvad” metsiti ka matmata või hukatud lapsed, mõnikord seletamatu tärin metsas või karjase laul ja kellahelin ennustab surma (vt. § 85, lhk. 10), ning mis puutub eriti huilgamisse, siis on sagedaimaks huilgajaks rannikul hoopis hall ehk külmtõbi (vt. vastavat päätükki, LRU III), kes tuleb vastuhuilgajale selga. Muidugi võivad siis mõnikord ka halli ja külmkinga hääled eksitada inimesi (vt. külmkinga huilgamist ja eksitamist Eestis – § 108 ja 110, vrld. ka § 114: „Metsas huikaja”). Ja isegi niikaugele võib minna asi, et eksitajaks

peetakse lihtsalt kas või halba inimest, kes kadedusest või tigidusest on lummutand eksinu silmad („ära teind”), nagu selgub järgnevast loost. Lugu ise on seda tähelepandavam, et paar aastat varem seesama jutustaja kõneles sedasama sündmust, nimetades siis aga eksitajaks tuule- või metsaisa! Vt. sel puhul ka metsaema ja metsainimese huilgamist § 53 (LRU I 98).

RIIDED PAHUPIDI SELGA (S. 86)

1) Jutustaja ema kõnelnud, kuis nad olnud kord kahekesi niinel, pärnaniisi kiskumas, ja eksind ära – käind ümber ühe niidu kolm korda ringi, pole saand säält ära. Siis vaja võtta ja keerda kõigil riideil pahupool pääle. Nõnda nad pääsnud säält ära. Ning säält olnud siis üks vana mees, must kübar pääs, selline pikk viltkübar, see säält niidul töötand – eks ta siis olnud see va tuuleisa, metsaisa, metsamees. Ta säält niidul ikka nagu käind, ja sellepärast need naised eksindki ära. – Pr 77.

2) Jutustaja enda ema olnud ühe vana naisega niinel. Ja nüüd, mõistate, nüüd nad säält kiskund ja läind üha kaugemale teisele poole, läind hulk aega mööda metsa – ja vana Bigiń’i niitu jällegi tagasi! Hakand uuesti minema, ise veel naernud, et nad nii käind, ja pannud taas sügavasse metsa, kus vaat need pärnad kasvavad, ja läind, läind – ja, näed, vana Bigiń’i niitu uuesti tagasi, teist korda. Siis nad vedand särgi maha – nõnda pidavat siis tegema – ja keernud pahupoole särgil pääle, tõmmand uuesti selga ja siis kui nad läind, siis nad ka võtnud õige tee ja jõudnud pärrale. Nõnda nad siis ise naernud, et see vana Bigiń töötand oma niidul, et see siis nii „ära teind”. – Pr. 155.

Esitet teisendid on meile väga õpetlikud. – Eksinud näevad metsas üht meest, peavad seda esimese hooga teab milliseks metsaisaks või tuuleisaks, kuid selgub, et see pole keegi muu kui üks tuttav vanamees. Aga tjah, väga harva ju selgub tegelikult selline isik (niisama nagu harva selguvad ka tegelikud huilgajad ja häälitsejad!), vaid enamasti see jääb teadmatuks ja püsibki mingi kummalise „metsamehena”, kellest valmib siis üliloomulik eksitaja, tihti õige juhuslike nimedega, nagu äsja käsitletud loos.

Ära ei eksita mitte ainult huilgamise või kuradi isikliku ilmumise puhul, vaid juba ka siis, kui satutakse kas või kuradi jälgede pääle. Kuradil olevat otse omad erilised rajad või teed, nn. eihüva rjad = äbjõva takad (Pr, V) ehk eihüva teed = äbjõva rekid (V – vt. ka § 132) või adjektiivselt eihüvad rajad = äbjõvad takad (L, Pr). Neid pidavat veel praegugi olema (Pr). Kes selliseile radadele astub, sel läheb päris halvasti (Pr): ta eksib ära (L, Pr, V); silmade ees on siis kõik teisiti, otsekui tagurpidi, nagu oleksid silmad pahupidi keeratud (V). Tihti juhtub, et lähed mööda metsa – nii tuttav koht, et seotud silmi võiks minna, äkki aga ei tunne kohta enam äragi, kus oled, – eks oledki siis sattund eihüva rajale (Pr). Jutustaja ise korjand kord kumarkili marju, (tõstnud pää üles – pole tundnud enam kohtagi, silmade ees virvendelnud kõikisugu suured küünid ja niidud ning kõrge lai tee, siis sõitnud säält keegi mööda, ja ta küsind sellelt, – kohe nagu mingi suur kott sadanuks silmade eest ära

(Pr). – Selliseist vaimude jälgest ja radadest oli meil juttu juba eelpool külminga puhul (§ 106, 110 ja 117), kusjuures nägime, et vaimude nimed võivad olla väga erinevad (Eestis näit. kuradile seltsivad päämiselt surnud ja metsahaldjad – vt. § 117). Liivis kristlik arusaam on asetand siiagi jälle kuradi, selle kõige kurja juure, kusjuures täienduseks seletetakse veel teinekord, eihuvad (NB adjektiivselt!) rajad olevat need, mida mööda jooksevad üldse kõik kuradi käsilased – nõiad ja nõia moondisedki (Pr).

Esitelnud eksimismotiivi Liivis, kirjeldagem lõpuks siis ka neid maagilisi võtteid, mis päästavad taas eksinu eksitaja küüsisist ja aitavad ta õigele teele (Sageli aitavad eksinuid õigele teele ka haldjad (vt. LRU I) ja nimelt metsaema (§ 53), lehtedeema (§ 55) või sooema (§ 58)).

VASTUABINÕUSID EKSIMISE PUHUL

Kui inimene on eksind ära (see on eihüvast taas), siis vaja vedada riideil pahupool pääle, – siis jõutakse õigele teele (Pr – vt. ka eelpool S. 86: Riided pahupidi selga, kas kõik riided või aga ainult särk). Vana Tšiekõr keernud riided ja sukad pahupidi, kui ta olnud ära eksind (L). Jalad vaja kängida lahti ja vahetada ära pastlad, viisud või muud jalatsimed (L). Kura jalg vaja kängida valla, – siis tuleb meelde, kus tee on (L). Kura jala nimetu varba vahelt vaja nuusata higihaisu, kui on eksitud (L). Eksinu istugu maha, tõusku siis üles – ja näebki teed (V). Istutakse maha ja loetakse issameiet, – siis silmad lähevad valla (Kr). Eksinu peab laskuma põlvili ja lugema issameiet kinnisilmi (L). Palu aga jumalat, – ja silmad lähevad lahti, näed, et polegi teab kuhu kaugele eksind (Sn). Kuid mõnikord ei aita miski asi: üks naine kerind terve kera lõnga ümber nelja kuuse ja ise pole teadnudki, et on säälsamas ühel kohal (L).

Eksimislood peegeldavad selgesti vana tõde, et hirm on loond esimesed jumalad, et mütooloogilised olevused kujunevad tundeafektis, nagu näidand seda Wundt jt. – Hirmu produkt on ka see olevus, kes eksitab inimesi kord ühe, kord teise nime all, kusjuures algupärase- maiks eksitajaiks meie esivanemate teadvuses on olnud metsa hukkund surnud ja metsahaldjad, kellede asemele alles ristiinimese teadvuses on nihkund (elus üldse valetele eksitav) kurat. Liivis kurat on saand eksitajana juba niivõrd domineerivaks, et ainult veel analüüsi ja eritelu abil võime jälgida ta sidet surnute ja haldjatega. Ristusukultuuriga kaasatunud elukäsituse ja mitmesuguste jutumotiivide taga võime vaevalt veel aimata algupärast käsitust metsahaldjast, kes lummutab silmad tuttavaimaski kohas, hüüab ja huilgab ning eksitab inimese viimaks kes teab kuhu ära. Eestis ja Soomes (kõnelemata kaugemaist hõimest) on püsind siiski selgemaid ja kindlaimaid andmeid metsahaldjaist äraeksitaja osas, kuid nende jälgimine ei mahu enam käesoleva töö raamesse (Üksikuid näiteid Eestist vt. E 32900 < Narva; E 52480 < Kuusalu; H II 33, 766 (3) < Jüri; H II 13, 155 (1) < Koeru; H II 13, 556 (2) < Peetri; E 51166 < L.-Nigula jne. – Soome andmeid vt. KsVik III 16–60: Metsän peitossa (U. Holmberg)).

Kaaluvaks tõenduseks praeguse kuradi esinemisest endise metshaldja rollis on ka silmatungiv asjaolu meie kuradi terminoloogias: laialt meie sugukeeltes kuradi nimetused on seotud metsaga, mis ei tähenda ju lõppude lõpuks muud midagi kui seda, et ristiusu mõjul metsahaldja on muutund kuradiks või suland sellesse, nagu üldse ristiusk on püüdnud omistada paganuse usundile halva, kuratliku ilme (vrld. § 21). Esitagem näiteid ainult läänemeresoome keelte ulatuses (Andmed saadud J. Mägistelt): vepsas on kuradi nimedeks ms. näit. korbhīne, metsamez, metsk; karjalas metsähiine, metsäläine, hiido.iaini, hiiz(i), hitto ja mitmeid sellesama sõna moondisi; soomes metsähinen, hiisi, hitto, (hitsi, hiitto, hiikko, hotto jm. moondisi), hittolainen, hiitolainen (vrld. eesti hiidlane); vadjas hitto, hitto.aine (mõlemad, tōsi küll lainatud soomest); eestis metsaline (sagedamini lihtsalt sõimusõna), mõtsapoiss ja mõtsasaks (Lutsis), eriti veel Setus mõtsalinõ, mõtsik, puustamõtsa-päälne (vrld. ka sõimusõna laań); liivis mõtsa-miez (L, Pr), juhuslikult ka mõtsali (Pr – üldiselt kui „metsaline” esineb liiviski enam sõimusõnana) (Vt. ka § 124: Praeora härja küpsetamiseks, kus kõneldakse kord kuradist (L 27), teinekord taas metsarahvast (L 42)).

Mainigem võrdluseks, et näit. venelasil on sarnanend kuradile iseäranis sagedasti jällegi just veehaldja водяной, niisama nagu ka vene mõju all seisnud Setus, Lutsis ja Kraasnas esinevad veekuradid ja -„saksad” (O. Kallas, 80 LMrMj 224 ja 229 (meresaks), 230 (järvesaks ja järve-elläj). – Olgu mainitud, et aga näit. Petseri venelased tarvitavad kuradi nimetusena tihti ka just меший-sõna, ergo, metsahaldjat (P. Berg), niisama kujutellakse kuradit metsahaldjana ka mujal Venes (Собрание сочинений Максимова VIII 4)). – Nõndaviisi kajastub siis kui ka tihti mitte enam elavas ettekujutuses, siis vähemalt kas või ainult veel surnuks tardund terminoloogiaski natukene seda hämarat haldjate maailma, mille asemele on tungind ajajooksul uued ristiusu importeeritud mõisted ja nende seas iseäranis võidukalt just kurat.